

ΚΡΗΤΙΚΑ ΠΑΛΑΙΟΓΡΑΦΙΚΑ

4.

Ο ΚΩΔΙΞ HARVARD UNIVERSITY, Riant 53.

Νομίζω ὅτι δὲν εἶναι ἄσκοπον νὰ ἐπιστηθῇ ἡ προσοχὴ τῶν μελετώντων τὴν ἱστορίαν τῆς Κρήτης ὑπὸ τὴν Ἑνετικὴν κατοχὴν εἰς τὸν ὥς ἄνω κώδικα, μὴ μελετηθέντα μέχρι τοῦδε, καθ' ὅσον τοῦλάχιστον καὶ ἐγὼ καὶ ἡ ἀρμοδία ὑπηρεσία τῆς Συλλογῆς εἰς τὴν ὁποίαν φυλάσσεται τώρα ἠδυνήθημεν νὰ μάθωμεν. Αἱ μόναι, βραχυτάται ἄλλως, μνεῖται τοῦ κώδικος μέχρι τοῦδε εἶναι εἰς L. de Germon et L. Polain, Catalogue de la bibliothèque de feu M. le comte Riant, deuxième partie, Paris, A Picard, 1899, LX, εἰς Seymour de Ricci and W. J. Wilson, Census of medieval and renaissance manuscripts in the United States and Canada, New York, I, 1935, 1005 καὶ εἰς τὸν προσωρινὸν δακτυλογραφημένον κατάλογον τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων τοῦ πανεπιστημίου Harvard, Emilie Boer, Description of Greek manuscripts in the Widener Library. Τὸν κώδικα ἠδυνήθην νὰ φυλλομετρήσω ἀνέτως εἰς τὸ Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington D. C., ὅπου μετεφέρθη χάριν τῶν «Κρητικῶν Χρονικῶν» τῇ εὐγενεῖ φροντίδι τοῦ διευθυντοῦ τοῦ ἰδρύματος κ. J. T. Thacher*.

Ὁ κώδιξ οὗτος, μέρος τῆς πλουσίας συλλογῆς μεσαιωνικῶν χειρογράφων τοῦ γνωστοῦ μελετητοῦ τῶν Σταυροφοριῶν κόμιτος Paul Riant (1836-1888), ἐδωρήθη τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1899 ὑπὸ τῶν J. Randolph Coolidge καὶ Archibald Cary Coolidge, μετὰ τῶν ἄλλων χειρογράφων τῆς συλλογῆς Riant, πωληθέντων ἔπειτα ἀπὸ τὸν θάνατον τοῦ ἰδιοκτήτου των, εἰς τὴν Widener Library, τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Πανεπιστημίου Harvard, εἰς Cambridge, Mass. Ὁ κώδιξ ἐναπετίθη εἰς τὸ τμήμα χειρογράφων Houghton ὑπὸ τὰ στοιχεῖα B 3674/100, 2, 5. Ἔχει διαστάσεις 30,3×22,6, ἀποτελεῖται δὲ ἀπὸ 552 φύλλα, ὅλα, πλὴν ἑνὸς ἐκ περγαμνῆς, ἐκ χαρτου. Ἐκ τῶν 552 αὐτῶν φύλλων 146 εἶναι ἄγραφα, τὰ δὲ ὑπόλοιπα 438 περιέχουν 278 ἔγγραφα.

*) Πρὸς τὸν φίλον καθηγητὴν κ. Kenneth M. Setton, ὅστις μοῦ ὑπέδειξε πρῶτος τὴν ὑπαρξίν τοῦ κώδικος, πρὸς τὸν κ. J. T. Thacher καὶ πρὸς τὴν διευθύνσιν τῆς Widener Library ἐκφράζω καὶ ἐδῶ τὰς θερμὰς εὐχαριστίας μου.

φα, ἐκ τῶν ὁποίων 273 εἶναι εἰς τὴν Ἱταλικήν, 3 εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ 2 εἰς τὴν λατινικὴν. 114 ἐκ τῶν ἔγγραφων αὐτῶν εἶναι πρωτότυπα, τὰ δὲ ὑπόλοιπα ἀντίγραφα, καθὼς ἐξάγεται ἐκ τῆς ἐπικεφαλίδος *c o p i a* ἢ *d u p l i c a t i* ἢ ὁποῖα τὰ συνοδεύει. Ἐκ τῶν 114 πρωτοτύπων 13 διατηροῦν εἰσέτι τὴν σφραγίδα τῆς ἐκδόσεως ταῦτα ἀρχῆς καὶ 8 τὸ μονόγραμμα τοῦ συντάκτου τῶν. Ἐκ τῶν ὑπολοίπων ἔγγραφων πολλὰ εἶναι ἀπλῶς πρῶτα σχέδια, ὅπως ἐμφαίνεται ἀπὸ τὰς ἐπανειλημμένας διορθώσεις ἐπ' αὐτῶν. Τίτλος τοῦ κώδικος εἶναι «*Miscellanea di Candia*» εἰς τὴν βιβλιοθήκην χειρογράφων τοῦ Harvard καὶ «*Miscellaneae di Candia*» εἰς τὸν κατάλογον τῆς συλλογῆς Riant. Ὅλα τὰ ἔγγραφα ἔχουν ὡς θέμα τῶν κρητικῶν ὑποθέσεις ἐπὶ Ἑνετοκρατίας, συνδέονται δὲ εἰδικώτερον καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μὲ ὑποθέσεις εἰς Χάνδακα, κατὰ δεύτερον δὲ λόγον μὲ ὑποθέσεις εἰς Ρέθυμνος, εἰς Χανιά καὶ εἰς περιοχὰς ἐκτὸς τῆς Κρήτης, π.χ. τὸ Τσιρίγο. Χρονολογικῶς ἐκτείνονται ἀπὸ τοῦ 1523 μέχρι καὶ τοῦ 1630 — τῶν μετὰ τὴν ἄλωσιν ἔγγραφων γραφέντων βεβαίως ἐκτὸς τῆς Κρήτης —, τὰ περισσότερα ὅμως ἐξ αὐτῶν εἶναι τοῦ 17. αἰῶνος. Εἰς τὸν 16. αἰῶνα ἀνήκουν μόνον τὰ πρῶτα δέκα τῆς συλλογῆς.

Τὴν περιγραφὴν τοῦ περιεχομένου τῶν καθιστᾷ δυσχερὴ ἡ μεγάλῃ τῶν ποικιλία. Πρόκειται πάντως περὶ ἔγγραφων ἀνηκόντων εἰς τὴν ἐνετικὴν διοίκησιν τῆς νήσου (εἴτε ὡς «ἐξερχόμενα» εἴτε ὡς «εἰσερχόμενα») καὶ ἀναφερομένων εἰς πλείστας ὑποθέσεις, ἰδίως τῶν Ἑνετικῶν ἀρχῶν πρὸς τοὺς Ἑνετοὺς ὑπηκόους. Πολλὰ ἀπὸ τὰς ὑποθέσεις αὐτὰς εἶναι ἐκκλησιαστικά, εἰς μεγάλην δὲ ἀναλογίαν εἶναι καὶ αἱ ναυτικά. Ἐγγραφα ἀναφερόμενα εἰς σχέσεις μεταξὺ Ἑνετικῶν ἀρχῶν καὶ Ἑλλήνων ὑπηκόων εἶναι ὀλίγα· ὀλίγα σχετικῶς εἶναι καὶ τὰ ἔγγραφα τὰ ἀναφερόμενα εἰς ὑποθέσεις φύσεως γενικωτέρας καὶ ὄχι ἀπλῶς ἰδιωτικῆς. Τὰ κείμενα πάντως ἔχουν ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον διὰ τὴν μελέτην τῆς ἐνετοκρατουμένης Κρήτης, ἅψ' ἐνὸς μὲν διότι τὰ θέματά τῶν συνδέονται ἀμέσως ἢ ἐμμέσως πρὸς αὐτήν, ἅψ' ἐτέρου δὲ καὶ εἰδικώτερον λόγῳ τῶν μνημονευομένων εἰς αὐτὰ ὀνομάτων κρητικῶν οἰκογενειῶν.

Πλήρη καταγραφὴν τοῦ κώδικος δὲν ἡδυνήθην δυστυχῶς νὰ κάμω, διότι πρὸς τοῦτο θὰ ἀπαιτεῖτο πολὺ μεγαλύτερον χρονικὸν διάστημα ἀπὸ αὐτὸ τὸ ὅποιον ἡδυνάμην νὰ διαθέσω. Νομίζω ὅμως ὅτι ἀπὸ τὴν ἀκόλουθον συνοπτικὴν εἰκόνα ἔγγραφων, τὰ ὁποῖα κατὰ τὴν κρίσιν μου παρουσιάζουν μεγαλύτερον ἐνδιαφέρον, εἶναι δυνατόν νὰ καθοδηγηθῇ ἀσφαλέστερον ὁ μέλλων συστηματικὸς μελετητὴς τοῦ κώδικος αὐτοῦ :

Τὰ ἔγγραφα τοῦ κώδικος δύνανται νὰ ταξινομηθῶσιν εἰς τρεῖς

διαφόρους ομάδας : εἰς ἐκκλησιαστικά, ναυτικά καὶ σύμμικτα.

Εἰς τὴν πρώτην ομάδα ἀνήκει μακρὰ σειρὰ ἐγγράφων πρωτοτύπων καὶ ἐν ἀντιγράφοις, ἀναφερομένων εἰς ζητήματα ὑπαγόμενα ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν τῆς λατινικῆς ἀρχιεπισκοπῆς τῆς νήσου καὶ ἰδίως κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἀρχιεπισκοπείας τοῦ Ἰωάννου Querini. Τὰ ζητήματα αὐτὰ εἶναι ποικίλου χαρακτῆρος, ἀφορῶντα συνήθως εἰς ἰδιωτικὰς ὑποθέσεις, ἱερέων τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας καὶ καθολικῶν πιστῶν. Τὰ σπουδαιότερα ἐξ αὐτῶν, καθ' ὅσον ἡδυνήθην νὰ διαγνώσω, εἶναι 1) ἐγγραφα ἀναφερόμενα εἰς ζητήματα συνδεόμενα πρὸς τὴν «*chiesa della Madona di Varsamonero*» καὶ τὴν «*Nea Mogni*» (f. 2-1523, 4-1545, 6-1546), 2) διαθήκη εἰς ἰταλικὴν καὶ συντομωτέρα εἰς ἑλληνικὴν γλῶσσαν, καθὼς καὶ ἄλλα ἐγγραφα ἀναφερόμενα εἰς Θεοδόσιον τὸν Κορινθίου (f. 18-1590, f. 21-1590), 3) κατάλογος ὁρθοδ. ἱερέων καὶ ναῶν ὑπαγομένων ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ ἀρχιεπισκόπου Κρήτης (f. 8-1548), 4) διευθέτησις ὑποθέσεως ἀφορώσης τὸν ἱερέα «*Janni Littino*» (f. 51-1619), 5) ἔπαινοι εἰς τὸ «*pregadi*» διὰ τὴν συμπεριφορὰν κληρικῶν τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας (f. 283-1648), 6) ἀντίγραφον πρακτικοῦ συνεδριάσεως εἰς τὴν ἀρχιεπισκοπὴν Κρήτης (f. 280-1656), 7) διευθέτησις οἰκονομικῶν ὑποθέσεων τῆς «*chiesa Christo Salvatore, chiamato Christo Sculudi*» ὑπὸ τὸν ἱερέα αὐτῆς Ἰωάννην Ἀρμένην (ὑπογράφοντα ἑλληνιστί, f. 384-1663), 8) ἀποδείξεις παραλαβῆς χρημάτων ἀπὸ ἱερεῖς διαφόρων ἐκκλησιῶν καὶ ἰδίως τῶν τοῦ Ἁγίου Τίτου ἐκ μέρους διαφόρων πολιτῶν καὶ ἰδίως τῆς *Isabella Rodiena* (f. 337 κ.ε.-1663) [ἄλλαι ἐκκλησίαι : «*chiesa di Chiera*», «*Chiesa di Santa Maria*»], 9) διευθέτησις ὑποθέσεως ἀφορώσης τόν, ὑπογράφοντα ἑλληνιστί, παπα Νικόλαον Μούρζην (f. 371-1663), 9) ἐγγραφα ἀναφερόμενα εἰς ὑποθέσεις Ἑβραίων καὶ Λατινικῆς ἀρχιεπισκοπῆς (passim' πρβλ. ἰδίως f. 432-1666) καὶ πλείστα ἄλλα εἰς τὰ ὅποια ἀναφέρονται καὶ διάφορα ἑλληνικὰ ὀνόματα, ὅπως π.χ. «*Nicolo Calaffati*» (f. 130-1624), «*Marco Papadopuli*» (f. 428-1666), «*Giorgio Avdas*» (f. 2-1523), «*Nicolo Castrophilaca*» (f. 22-1590), «*Protopapa Frielli*» (f. 228-1637), «*Marieta Zancaropulli*» (f. 266-1652), «*Manusso Gavala*» (f. 18-1590).

Πρὸς συμπλήρωσιν τῶν ἀνωτέρω στοιχείων, τὰ ὅποια βεβαίως ἀποτελοῦν ἀπλῶς ὑποτυπώδη ἐκθεσιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐγγράφων τοῦ κώδικος, παραθέτω (ἀποκαθιστῶν τὴν ὀρθογραφίαν) τὴν καὶ ἑλληνιστὶ γραφείσαν διαθήκην Θεοδοσίου τοῦ Κορινθίου :

f. 21 saec. 16.

«*αφ' ἣ, μαΐου κγ' ἐν Χανδάκῳ Κρήτης,*

Ἐπειδὴ οὐδείς ἐξ ἡμῶν τῶν ἀνθρώπων εἶδεν τὴν ὥραν τῆς αὐτοῦ τελευτῆς, οὕτως κατὰ νοῦν βαλὼν ἐγὼ Θεοδόσιος Κορίνθιος τοῦ ποτὲ ἐνλαβεστάτου ἱερέως πατρὸς κυροῦ Ἰωάννου, ἀσθενῆς μὲν τῷ σώματι, θυγῆς δὲ τῷ νοῦ καὶ τὰς λοιπὰς αἰσθήσεις καὶ φοβώντας τὸ ἄωρον τοῦ θανάτου, διὰ τοῦτο κόμνω τὴν παροῦσαν διαθήκην : Ἐν πρώτοις θέλω νὰ μὲ ἐνταφιάσουν εἰς τὴν ἐκκλησίαν μου, τὴν Νέαν Μονήν, σιμὰ εἰς τὰ κόκκαλα τῶν γονέων μου καὶ διὰ μνημόσυνόν μου ἀφήνω τοῦ ἐφημερίου ὁποῦ τὴν σήμερον εὐρίσκεται τσεκίγια εἰκοσιπέντε διὰ νὰ παίρνῃ μερίδα εἰς τὰς λειτουργίες του· θέλω καὶ νὰ μὲ ἐνταφιάσουν καὶ νὰ μὲ μνημονεύουν οἱ ἄνωθέ μου κομισάριοι κατὰ τὴν τάξιν τῶν ὀρθοδόξων χριστιανῶν με λάδι καὶ κερί, ψωμί καὶ κουνικιά εἰς τὰ πτωχά, καὶ κρασί· τὴν ὁποίαν ἐκκλησίαν θέλω νὰ ἐφημερίξῃ ὁ ἄνω πατήρ Γεώργιος ὁ Ρόδιος ὁ ἀνεψιός μου περπετουαλμέντε, ἔξω καὶ ἂν ἤθελε γενῇ τινὰς ἀπὸ τὸ μέρος μου παπὰς· ἄλλως νὰ εἶναι ἐκεῖνος καὶ οἱ διάδοχοί του».

Ἡ διαθήκη αὕτη, ἐκτὸς τῆς ἀξίας τὴν ὁποίαν ἔχει καθ' ἑαυτήν, ἀποτελεῖ καὶ τὴν κλεῖδα διὰ πολλὰ ἔγγραφα τῆς λατινικῆς ἀρχιεπισκοπῆς εἰς τὸν κώδικα : Περὶ τῆς διαθήκης γίνεται λόγος εἰς διάφορα ἔγγραφα, εἰς δὲ f. 224-1634, ὑπάρχει ἀπόφασις τοῦ «*Reggimento di Candia*» ἐπὶ δημιουργηθέντων λόγῳ τῆς διαθήκης ζητημάτων. Ἡ μελέτη τῆς ὑποθέσεως αὐτῆς, διὰ τὴν ὁποίαν εὐρίσκεται εἰς τὸν κώδικα πληθὸς στοιχείων, θὰ ἀπετέλει ἐνδιαφέρουσαν συμβολὴν εἰς τὰς μεταξὺ Καθολικῆς ἐκκλησίας καὶ Ὀρθοδόξων ἐπὶ ἐνετοκρατουμένης Κρήτης σχέσεις. Λόγῳ μάλιστα τῆς πληθύος αὐτῆς τῶν στοιχείων θεωρῶ ὡς πολὺ πιθανὸν ὅτι τὰ περιλαμβανόμενα εἰς τὸν κώδικα ἔγγραφα ἐκκλησιαστικοῦ περιεχομένου προέρχονται εἴτε ἀπὸ τὸ ἀρχεῖον τῆς Νέας Μονῆς, εἴτε ἀπὸ τὸ ἀρχεῖον προσώπου—π.χ. ἐνὸς τῶν Ροδίων—ἰδιαιτέρως ἐνδιαφερομένου καὶ διὰ τὴν Νέαν Μονὴν καὶ διὰ τὰ ἐν σχέσει πρὸς αὐτὴν προκύψαντα ἐκ τῆς ἐρμηνείας τῆς διαθήκης τοῦ Θεοδοσίου ζητήματα¹.

Εἰς τὴν δευτέραν ὁμάδα τῶν ἀναφερομένων εἰς ναυτικὰ ζητήματα ἔγγράφων ὑπάρχουν ἐπίσης ἐνδιαφέροντα κείμενα, ἔξ ὧν ἀναφέρω ἐδῶ 1) Διαταγὴν τοῦ Franciscus Contareno πρὸς τὸν Franciscus Querini περὶ ὁργανώσεως τῶν ναυτικῶν δυνάμεων τῆς νήσου (f. 28-

¹) Οἰκογένεια Κορινθίων καὶ Ροδίων συνδεόμεναι πρὸς τὴν Κρήτην εἶναι γνωσταὶ καὶ ἀπὸ ἄλλας πηγὰς. Σημειῶ προχείρως διὰ μὲν τὸν Κορίνθιον: L e g r a n d, Bibliographie Hellénique I, CLXXII, 2, διὰ δὲ τὸν Ρόδιον: Παπαδοπούλου Κεραμέως, Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη II, 586 (σημείωμα εἰς κώδικα 553).

1560), 2) μετάφρασιν καταθέσεως ὀθωμανῶν ναυτῶν συλληφθέντων ὑπὸ μαλτέζων πειρατῶν καὶ ἀπελευθερωθέντων ὑπὸ Ἑνετῶν (f. 238, τουρκικὴ χρονολογία 1036) καὶ 3) τὴν ἄκρως ἐνδιαφέρουσαν «*Relazione finale del Capitano della guardia del Regno di Candie*» M o l i n o, (f. 502-508, ἄνευ χρονολογίας, πᾶντως μετὰ τὸ 1650).

Εἰς τὴν τρίτην τέλος δμάδα τῶν συμπίκτων ὑπάγονται διάφορα ἄλλα ἔγγραφα, ἥσσονος ἐνδιαφέροντος, ὅπως π.χ. σημειώσεις ἐξόδων, ὑπομνήσεις χρεῶν καὶ ἄλλα παρόμοια.

5.

ΝΟΘΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΑΝΔΡΕΟΥ ΚΡΗΤΗΣ

Μεταξὺ τῶν ἀνεκδότων ἔργων τοῦ Ἀνδρέου Κρήτης, περὶ τῶν ὁποίων ἔγραψα εἰς προηγούμενον τεῦχος τῶν «Κρητικῶν Χρονικῶν»¹⁾, ἀνέφερα καὶ τὸν σωζόμενον εἰς κώδικα τῆς Bodleian Library εἰς Oxford λόγον «*Εἰς τὴν Ὑπεραγίαν Δέσποιναν ἡμῶν Θεοτόκον, ἀναγινωσκόμενον τῷ Σαββάτῳ τῆς Ἀκαθίστου*»²⁾. Τὸ κείμενον φέρεται εἰς τὸν κώδικα ὡς ἔργον «*τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἀνδρέου ἀρχιεπισκόπου Κρήτης τοῦ ἱεροσουλμίτου*». Τὸ ἴδιον ὅμως αὐτὸ κείμενον, ὅπως διεπίστωσα ἀργότερον, εἶχε δημοσιευθῇ πρὸ πολλῶν ἐτῶν ἀπὸ κώδικα τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἀθηνῶν, εἰς τὸν ὁποῖον φέρεται ὑπὸ τὸν τίτλον «*Αὐτοκράτορος Θεοδώρου λόγος εἰς τὴν Ὑπεραγίαν Δέσποιναν Θεοτόκον ὁφείλων ἀναγινώσκεισθαι ἐν τῇ εορτῇ τῆς Ἀκαθίστου*»³⁾. Καθ' ὅσον γνωρίζω τὸ κείμενον τοῦ λόγου αὐτοῦ διεσώθη μόνον εἰς αὐτὰ τὰ δύο χειρόγραφα, ἀμφότερα τοῦ 14. αἰῶνος.

Ἐσωτερικὰ τεκμήρια διὰ τὸν ἔλεγχον τῆς προσωπικότητος τοῦ συγγραφέως εἶναι 1) ἡ εἰς σελίδα 574 τοῦ κώδικος τῆς Boldeian φράσις «*ἀπεπνίγη ὁ ροὺς ἐκ τοῦ παρ' αὐτὰ ὁ τὸν ροῦν κατὰ τῆς Βυζαντίδος κινήσας*», ἀντίστοιχος πρὸς τὴν εἰς σελίδα 187 τοῦ δημοσιευθέντος εἰς «*Σωτήρα*» κειμένου «*ἀπεπνίγη ὁ ρὼς ἐκ τοῦ παρ' αὐτὰ ὁ ἰὸν ροῦν κατὰ τῆς Βυζαντίδος κινήσας*», καὶ 2) ἡ μεγάλη ὁμοιότης

¹⁾ «Κρητικά Χρονικά» Γ', σ. 96, καὶ σημ. 45.

²⁾ Baroccianus Graecus 197, 573-579.

³⁾ Περιοδικὸν «*Σωτήρ*», Ἀθῆναι, 1894, τόμος 16, σ. 186-192. Τὸ ἔργον δὲν περιλαμβάνεται εἰς τὴν Patrologia Graeca, δὲν ἀναφέρεται δὲ οὔτε ὑπὸ τοῦ I. B. Παπαδοπούλου εἰς τὴν μονογραφίαν του περὶ Θεοδώρου II τοῦ Λασκάρεως (Paris 1908). Εἰδικῶς ἐχρησιμοποιήθη ὑπὸ τοῦ Παπαδοπούλου Κερμέως καὶ ὑπὸ τοῦ A. Vasiliev, ἐνθα κατωτέρω. Περιγραφὴ ὁλοκλήρου τοῦ κώδικος εἰς Σακελλίωτος Ἱ., Κατάλογος τῶν Χειρογράφων τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1899, 55.